

Warszawa, 25 października 2024 r.

dr hab. Tomasz Nowakiewicz

Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Recenzja rozprawy doktorskiej p. mgr Natalii Khamaiko

**pt. *Dekonstruowanie światopoglądu i wierzeń pogańskich dawnej Rusi w archeologii: metody, tradycje, podejście krytyczne (esej wprowadzający oraz zbiór studiów)*,
przygotowanej w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego w Rzeszowie
pod kierunkiem dr. hab. Marcina Wołoszyna, prof. UR**

Podstawą ubiegania się p. Natalii Khamaiko (Наталія Хамайко) o nadania stopnia doktora (w trybie eksternistycznym) jest cykl 18 artykułów (16 napisanych samodzielnie i 2 we współautorstwie i opublikowanych w latach 2007–2021), zabranych w ramach osiągnięcia pn. ***Dekonstruowanie światopoglądu i wierzeń pogańskich dawnej Rusi w archeologii: metody, tradycje, podejście krytyczne (esej wprowadzający oraz zbiór studiów)***. Taki tryb procedury doktorskiej – nieczęsto spotykany w praktyce akademickiej – jest dopuszczalny w świetle zapisów formalnych, czego potwierdzeniem jest decyzja Rady Naukowej Kolegium Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Rzeszowskiego). Wskazanym artykułom towarzyszy niepublikowany esej (48 stron ze spisem literatury), którego treść przedstawiona została jako autorski „komentarz do zbioru prac”.

Pani Khamaiko wydzieliła 8 cząstkowych tematów, tworzących obraz tytułowego zagadnienia. Są to: **I.** „Najnowsze kierunki badań nad religią i światopoglądem mieszkańców Rusi Kijowskiej”; **II.** „'Dwuwiara' w dawnej Rusi: pochodzenie terminu, jego rozumienie i trafność”; **III.** „Pochówki komorowe dowodem na przemiany religijne w społeczeństwie staroruskim?”; **IV.** „Idol ze Zbrucza: odczarowanie fenomenu - krytyczne argumenty”; **V.** „Gry planszowe jako wskaźnik zmian społecznych i kulturowych”; **VI.** „'Idole' z Czarnej Mogiły w Czernihowie i z Szestowicy”; **VII.** „Staroruskie lunule: rewizja tradycyjnego poglądu na słowiańskie amulety”; **VIII.** „Praktyki medyczne na Rusi Kijowskiej: wpływ religii i światopoglądu na tradycje lecznicze i środki zaradcze”.

Każdy ze wskazanych tematów ilustruje nieco odmienny obszar dociekań badawczych autorki, sfinalizowanych w publikacjach, których liczba jest jednak wyraźnie zróżnicowana w zależności od tematu. Należy przy tym zauważyć, że połowa ze wskazanych tematów (Temat I, II, VI i VIII) reprezentowana jest przez minimalną liczbę odnoszących się do nich artykułów (czyli w każdym przypadku zaledwie jeden), a dwa kolejne tematy (IV i VII) przez dwa teksty. Dwa pozostałe tematy były częściej eksplorowane badawczo, o czym świadczy większa liczba publikacji (cztery i sześć – w przypadku Tematów III i V).

Uwagi te pozostają w pewnym związku z kwestią tematycznej spójności cyklu publikacji (dwa tematy wiodące i towarzyszące im *varia*) oraz adekwatności tytułu osiągnięcia

naukowego, która moim zdaniem nie jest bezdyskusyjna. Rozumiejąc potrzebę znalezienia odpowiedniej formuły tematycznej nie jestem jednak przekonany, czy np. „światopogląd” mieści się w zakresie dostępnej przestrzeni poznawczej, a także, czy – uwzględniając stan bazy źródłowej – jego „dekonstruowanie” mieści się w zakresie realnych możliwości badawczych.

Pomijając jednak te lingwistyczne rozważania, dostrzegam zainteresowania naukowe p. Khamaiko wyraźnie skupione wokół problematyki zmian wczesnośredniowiecznych społeczności Rusi Kijowskiej, będących wynikiem wprowadzania chrześcijaństwa i tworzącej się stratyfikacji społecznej (oddzielną kwestią jest na ile te dwa zjawiska pozostawały w stanie wzajemnej zależności?). Na tym polu dorobek doktorantki jest dostrzegalny i godny uwagi.

Odnosząc się do osiągnięć badawczych doktorantki nie sposób abstrahować od sytuacji politycznej, tj. dramatycznych skutków zbrojnej napaści Federacji Rosyjskiej na Ukrainę. Działania wojenne zmusiły p. Khamaiko do opuszczenia Ukrainy i uniemożliwiły kontynuowanie przez nią prac rozpoczętych w macierzystej instytucji, tj. w Instytucie Archeologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie. Element ten nie wpływa (bo wpływać nie może) na merytoryczną ocenę jej dorobku naukowego, ale bez wątpienia tłumaczy brak na liście publikacji tekstów ogłoszonych drukiem po 2021 r.

Odnosząc się do wskazanego przez p. Khamaiko dorobku naukowego warto przedstawić uwagi w porządku zaproponowanym przez doktorantkę.

Temat I („Najnowsze kierunki badań nad religią i światopoglądem mieszkańców Rusi Kijowskiej”) omówiony został w jednym artykule z 2010 r. (*Від язичництва до християнства крізь призму археології: сучасні тенденції історіографії*, Археологія і давня історія України 1, s. 431–442). Pomijając pewną nieadekwatność zawartą w nazwie („Najnowsze kierunki badań...” zilustrowane tekstem sprzed 14 lat) można w nim dostrzec skrótowo, ale ze znajomością ówczesnej literatury przedstawione *vademecum* poglądów na temat postrzeganych przez pryzmat archeologii relacji pomiędzy „pogaństwem a chrześcijaństwem” – czyli, w istocie, relacji pomiędzy poganami a chrześcijanami. Temat to bez wątpienia pasjonujący (i wciąż obecny w literaturze – por.: Олександр Моця, *Русь язичницька та Русь християнська*, Історія цивілізації. Україна, Том II. Від Русі до Галицького князівства [900 – 1256], 190-209; Харків 2021), choć zważywszy na realia epoki wymykający się prostym podziałom „poganie/pogaństwo” vs „chrześcijanie/chrześcijaństwo”. Autorka przedstawia szereg zagadnień łączonych z tematem przewodnim, wśród których obok wątków oczywistych (np. różnicowanie obrządku pogrzebowego, czy funkcja niektórych typów zabytków, którym przypisywana była symbolika chrześcijańska) są i bardziej zaskakujące (np. koncepcja „drużynników” jako „хрестоносців”). Pokrótce zestawia koncepcje wywodzącej się z imperialnej perspektywy „władzy od Boga” z silnie osadzoną w lokalnej tradycji – jak postrzegali to badacze szkoły sowieckiej – tzw. „dwuwiarą”.

Swoje rozważania uzupełnia prezentacją szerszego tła omawianego zjawiska, w którym oprócz szeregu podstawowych publikacji, przywołuje także prace bardziej kontrowersyjne (Квятковська 1996) – z czego nie czynię zarzutu rozumiejąc, że ograniczone rozmiary tekstu nie pozwalały na skomentowanie każdej pozycji. Warto zauważyć, że tę swoistą panoramę

zainteresowania tematem p. Khamaiko kreśli w ścisłym odniesieniu do zmieniających się nurtów, oczekiwań i dezyderatów poszczególnych epok: przedrewolucyjnej, sowieckiej i postsowieckiej. Inaczej postrzegana rola chrześcijaństwa w każdym z tych okresów w znacznym stopniu determinowała i postrzeganie „pogaństwa” – owej trudnej do zdefiniowania przeciwwagi dla religii. Przedstawienie takiej perspektywy jest szczególnie interesujące dla czytelnika spoza obszaru dawnego Związku Sowieckiego, dla którego siła totalitaryzmu formująca postawy – także naukowe – jest często trudna do wyobrażenia.

Temat II („Dwuwiara’ w dawnej Rusi: pochodzenie terminu, jego rozumienie i trafność”) także omówiony został w jednym artykule z jeszcze odleglejszych etapów pracy badawczej, bo z 2007 r. (*Древнерусское „двоеверие”: происхождение, содержание и адекватность термина*, Ruthenica VI, s. 86–114). Wskazane w tytule zjawisko można postrzegać jako fenomen historiograficzny, który – w odniesieniu do możliwości poznawczych archeologii – ilustrowany jest nie obiektywnymi danymi, ale subiektywnymi interpretacjami. Jednocześnie jest on silnie osadzony w tradycji badań nad dawną Rusią, zyskując rangę elementu wyróżniającego dla kultury duchowej wschodniej Europy.

Problematykę „dwuwiary” p. Khamaiko przedstawiła bardzo kompetentnie: z uwzględnieniem bogatej, wczesnośredniowiecznej, ruskiej spuścizny kronikarskiej, szeregu danych historycznych i z zachowaniem niezbędnej krytyki źródłowej. Kluczowe w zaprezentowanych rozważaniach było wskazanie zmieniającego się w czasie znaczenia tego terminu, obecnego najpierw w kontekście zróżnicowania obrządku bizantyńskiego i rzymskiego, a następnie mających różne oblicza związków dominującego chrześcijaństwa z zachowanymi w obyczajowości ludowej relikdami dawnych tradycji. W ten sposób doktorantka zakwestionowała obecną we wschodnioeuropejskiej historiografii i popularną w niektórych środowiskach ideę „dwuwiary”, postrzeganej jako równoległe funkcjonujące formy kultu. Zważywszy na rozległe przekonanie o jej istnieniu w realiach średniowiecznej Rusi (według p. Khamaiko, „dla wielu badaczy jest [‘dwuwiara’] oryginalną staroruską definicją współistnienia chrześcijaństwa i wierzeń pogańskich przez długi okres po chrystianizacji Rusi”; komentarz, s. 18), takie właśnie studia są najbliższe wskazanemu w tytule osiągnięcia „dekonstruowaniu”.

Temat III („Pochówki komorowe dowodem na przemiany religijne w społeczeństwie staroruskim?”) należy do zagadnień, które odgrywały większą rolę w studiach p. Khamaiko, o czym przekonuje lista czterech artykułów będących istotną częścią jej badawczego dorobku (1. *Камерні поховання некрополя Десятинної церкви: проблеми інтерпретації*, *Opus mixtum* 2, s. 137–147, 2014; 2. *Давньоруське парне поховання з розкопок Сергія Гамченка на садибі Трубецьких у Києві*, *Opus mixtum* 4, s. 224–229, 2016; 3. *Кочевнические элементы в материальной культуре Руси X века (на примере погребений Шестовицкого могильника)*, [w:] V. Nagirnyy (red.), *Rus' and the World of the Nomads (the second half of 9th–16th century)*, *Colloquia Russica*, series I, vol. 7, Kraków, s. 71–86, 2017; 4. *„Поховання коня” X століття із садиби Трубецьких у Києві*, *Opus mixtum* 6, s. 105–122, 2018).

W pierwszym ze wskazanych wyżej tekstów, autorka przedstawiła charakterystykę pięciu grobów komorowych w Cerkwi Dziesięcinnej w Kijowie – obiektów różnych rozmiarów i umieszczonych w różnych częściach budowli – z odniesieniem do materiałów archiwalnych z przedwojennych badań wykopaliskowych.

W drugim poddała ponownej analizie wyniki wykopalisk Sergieja Gatczenki z 1926 i 1927 r. przeprowadzonych w miejscu dworu Trubeckich (położonego naprzeciwko kijowskiej Cerkwi Dziesięcinnej), gdzie natrafiono na pochówki (14 nienaruszonych i 5 uszkodzonych). Jeden z nich, podwójny grób 14 (pochówek mężczyzny i kobiety), uznawany był za duży pochówek komorowy (M.K. Karger widział w nim nawet „pochówek bogatych drużynników”), jednak p. Khamaiko analizując wyposażenie grobowe dokonała reinterpretacji wcześniejszych, obecnych od lat w literaturze, ustaleń, wskazując na zasadność łączenia pogrzebanych w nim osób z ofiarami mongolskiego najazdu z 1240 r.

Trzeci ze wskazanych tekstów zawiera analizę materiałów o proveniencji koczowniczej pochodzących z cmentarzyska kurhanowego w Szestowicy pod Czernihowem. Jak wskazuje autorka, spośród 148 rozpoznanych dotychczas pochówków kurhanowych z X w., materiały takie zarejestrowano w zaledwie 12 pochówkach (kurhany nr 9, 18, 36, 41, 42, 61, 83, 98, 110, 120, 145 i „kurhan z 2006 r.”; s. 75). Są to strzemiona, wędzidła, nieliczne elementy uzbrojenia (szabla, czekan, elementy łuku i fragmenty kołczanu), aplikacje należące do paradnego rzędu końskiego i charakterystyczne, zdobione, spiczaste zakończenie nakrycia głowy. Zabytki te zostały zaprezentowane w odpowiedni sposób, stając się jedną z ilustracji kultury materialnej wczesnośredniowiecznych, ruskich „drużynników”.

Ostatni z tekstów odnosi się ponownie do wyników wykopalisk S. Gatczenki z 1926 i 1927 r. w dworze Trubeckich w Kijowie, podczas których natrafiono na tytułowy „pochówek konia” (grób nr 11). W tym przypadku także starannej analizie poddane zostały archiwalne dane (łącznie ze szkicem i notatkami w dzienniku Gatczenki) oraz zaskakująco liczne elementy wyposażenia. W efekcie autorka dostrzegła podobieństwa obiektu do niektórych zjawisk z Szestowicy, Czernihowa i Tabaiwki.

Elementem łączącym te wątki jest niewątpliwie „kultura drużynnicza” – temat pasjonujący i wielowątkowy. Książęce drużyny miały charakter wieloetniczny, na co wielokrotnie zwracano już uwagę, ale niejasna moim zdaniem pozostaje relacja pomiędzy „drużynnikami”, a formą grobów komorowych. To, że można je łączyć z pochówkami elity, nie jest przedmiotem sporu – ale czy komory były także wyznacznikiem „przemian religijnych w społeczeństwie staroruskim” – jak sugeruje p. Khamaiko w tytule tego tematu – wydaje mi się wątpliwe. Przeczyć temu może brak śladów takich form grobów z XI i XII w., tj. z czasów upowszechniającej się chrystianizacji (na co zresztą doktorantka sama zwraca uwagę; esej, s. 21).

Należy też zauważyć, że rozważania na ten temat były by z pewnością bogatsze po uwzględnieniu materiałów z ziem polskich (głównie opublikowanego już w tym czasie opracowania A. Janowskiego), czy północnej części Białorusi (autorstwa M. Pławińskiego), które zostały pominięte (w tym kontekście autorce trudno będzie posłużyć się argumentem, że uwzględniła tylko materiały z ziem ruskich, skoro przywoływała, skądinąd umiarkowanej

wartości opracowanie A. Kviatkovskiej z 1996 r.). Uzasadnione wydaje się także stwierdzenie, że wskazana w tytule tego Tematu III kwestia nie oddaje w pełni naukowego znaczenia, jakie ma poruszona w przyporządkowanych mu tekstach problematyka.

Temat IV („Idol ze Zbrucza: odczarowanie fenomenu - krytyczne argumenty”) omówiony w dwóch artykułach napisanych we współautorstwie z Oleksijem Komarem (w równym wkładzie autorskim), z których późniejszy jest poszerzoną i opublikowaną po polsku wersją ukraińskiego pierwowzoru (1. *Збручський idol: пам'ятник епохи романтизму?* Ruthenica X, s. 166–217, 2011; 2. *Idol ze Zbrucza: zabytek z epoki romantyzmu?*, suplement do Materiałów i Sprawozdań Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, t. XXXIV, 2013). Porównanie ich treści wskazuje, że – pomimo daleko idących podobieństw w konstrukcji tekstu, zestawu danych, spostrzeżeń i argumentów, nie jest to jedno dzieło opublikowane dwukrotnie w dwóch wersjach językowych, ale dwa ujęcia tytułowego problemu badawczego zbliżone – zbliżone, choć nietożsame (potwierdza to uwaga prof. Michała Parczewskiego z komentarza redakcyjnego do polskiej edycji: „W efekcie przedkładamy nie tyle polską wersję językową wystąpienia sprzed dwóch lat, ile dość istotnie udoskonalony i pogłębiony wariant poprzedniego studium”).

Natalia Khamaiko i Oleksij Komar po bardzo dokładnej i wielowątkowej analizie detali posągu (obejmującej technikę wykonania rzeźby, ikonografią przedstawień i analogie do tego obiektu) oraz szerokiego kontekstu jego odkrycia (związanego m.in. próbą dokładnej rekonstrukcji miejsca wydobycia go ze Zbrucza i odtworzeniem środowiskowych i towarzyskich uwarunkowań, w jakich funkcjonował podejrzewany o zlecenie wykonania posągu Tymon Zaborowski z Liczkowców – *nota bene* w roku odnalezienia posągu nieżyjący już od 20 lat, jego literackich fascynacji i osiągnięć, a także nakreśleniem pewnego osobowościowego profilu), zakwestionowali wczesnośredniowieczną proveniencję posągu, podważając tym samym jego autentyczność.

Wnioski te zostały zauważone w środowisku naukowym i bardzo szybko wywołały ożywioną, polemiczną dyskusję (np. Michał Łuczyński 2015; Janusz Cieślak 2016) i choć w mojej opinii bardziej przekonujące są argumenty i spostrzeżenia adwersarzy ukraińskich badaczy, to nie można nie dostrzegać, jak ożywczo na postrzeganie posągu ze Zbrucza wpłynęła przedstawiona przez nich hipoteza. Doprowadziło to do szeregu inicjatyw zmierzających do weryfikacji proponowanych hipotez i sformułowania nowych pytań badawczych.

Warto też dodać zaznaczyć, że sygnalizowana wyżej rekonstrukcja środowiskowych uwarunkowań odkrycia w Zbruczu przyniosła bardzo satysfakcjonujący efekt – co stwierdzam z perspektywy osoby od lat zajmującej się badaniami materiałów archiwalnych (w tym kontekście także M. Parczewski w komentarzu do polskiej edycji tekstu obojga autorów podkreślał wartość przywołanych przez nich „przejawów polskiego życia literackiego na Podolu w pierwszej połowie XIX w., a także inicjatyw starożytnych, które rodziły się wówczas w świątyniach umysłów”).

Temat V („Gry planszowe jako wskaźnik zmian społecznych i kulturowych”) – jak można wnosić z liczby sześciu poświęconych mu opracowań – w największym stopniu angażował aktywność badawczą doktorantki (1. *Гральний набір з заплавного кургану Шестовиці*, *Археологія і давня історія України* 8, s. 121–128, 2012; 2. *Кам’яні гральні фігурки з Шестовицького городища*, *Археологія і давня історія України* 1:18, s. 51–57, 2016; 3. *Гральні набори з розкопок П.І. Смолічева із заплавного могильника Шестовиці*, *Археологія* 1, s. 69–78, 2016; 4. *Особливості та характер давньоруської гри у „Тавлії” у писемних та епічних згадках*, *Археологія і давня історія України* 3:20, s. 137–146, 2016; 5. *Gaming pieces from recent excavations of the Kyiv Podil*, [in:] A. Stempin (red.), *The Cultural Role of Chess in Medieval and Modern Times. 50th anniversary jubilee of the Sandomierz chess discovery*, *Bibliotheca Fontes Archaeologici Posnaniensis* 21, Poznań, s. 149–156, 2018; 6. 2021 *Настільні ігри Давньої Русі*, [w:] О. Є. Черненко (red.), *Історія цивілізації. Україна*, Харків 2021, vol. II, *Від Русі до Галицького князівства (900–1256)*, s. 421–436, 2021).

Pierwszy z tekstów dotyczy unikatowego zestawu szklanych pionków do gry z kurhanu VI/98 z cmentarzyska w Szestowicy (badania J.W. Stankiewicza z 1946 r.). Według danych z 1947 r. 26 spośród nich, wykonanych z dwukolorowego (niebieskiego i żółtego) szkła, miało formę zbliżoną do kulek ze spłaszczonym dnem, podczas gdy 2 kolejne miały kształt wydłużonego stożka (w którym doszukiwano się niekiedy antropomorficznego wzoru). Nie ulega wątpliwości, że stanowiły one zestaw do gry planszowej *hnefatafl* (z wyróżniającymi się pionami królewskimi), co p. Khamaiko kompetentnie identyfikuje, posługując się m.in. listą trafnie dobranych analogii (choć listą niepełną).

Temat ten kontynuowany był w drugim tekście, w którym wskazano podobny pod względem formy i rozmiaru szklany pion (zarejestrowany podczas badań w 1946 r.) oraz kamienną figurkę z szestowickiego grodziska (odnaleziona podczas badań w 2000 r. – obecnie także w polskiej literaturze naukowej). Tu także autorka widzi materialne ślady gry *hnefatafl*, z czym – w przypadku owalnego szklanego pionu należy się zgodzić. W tym przypadku o liście analogii również można powiedzieć, że jest trafna, choć niepełna.

Temat zainicjowany w pierwszym artykule został rozwinięty w trzecim tekście poświęconym zestawom do gry z badań P.I. Smoliczewa, prowadzonym w latach 1925–1927. Wykorzystane w nim zostały materiały archiwalne (także fragmenty oryginalnej dokumentacji z badań) ukazujące inwentarze grobowe kurhanu XIX (24) i XXI (33), zawierające pakiety szklanych pionów do gry *hnefatafl*: przynajmniej siedem z kurhanu XIX (24) i przynajmniej osiem z kurhanu XXI (33). W tym drugim przypadku w skład zestawu wchodziły m.in. dwa wielobarwne pioniki królewskie o antropomorfizującym kształcie. Znaleźiska te zostały starannie opisane, zilustrowane archiwalnymi zdjęciami i identyfikowane zgodnie ze ścieżką interpretacyjną zaprezentowaną we wcześniejszych tekstach.

Czwarty artykuł poświęcony temu zagadnieniu jest analizą ruskich źródeł historycznych, dotyczących planszowej gry „тавлії” *vel* „тавлеи”, genetycznie w pewien sposób związaną z ogólnymi zasadami *hnefatafl*, choć będącej jej późniejszą, średniowieczną odmianą.

Przywoływany materiał archeologiczny ma tu charakter pomocniczy i przedstawiony został w uproszczonym, ale interesującym schemacie typologiczno-chronologicznym.

Kolejny artykuł (jeden z dwóch opublikowanych w jęz. angielskim) poświęcony jest średniowiecznym, datowanym na XII-XIII w. elementom gier planszowych, tj. różnego rodzaju pionom i figurkom, odkrytym podczas badań prowadzonych na kijowskim Podole. Natalia Khamaiko prezentuje kilka takich znalezisk: kamienną, antropomorficzną figurkę szachową (badania w 2000 r.), piony do różnych gier planszowych (badania w latach 2007–2008 i w 2011r.), z których prezentuje dwa egzemplarze (wykonane „prawdopodobnie” z kła morsa i jeden z poroża), łącząc je z tzw. królewskimi pionami do gry *hefatafl*, sześciocienną kostkę do gry (wykonaną także „prawdopodobnie” z kła morsa) i trzy okrągłe, płaskie, kościane piony/żetony, dość popularne w materiale ze średniowiecznych, ruskich ośrodków miejskich. Materiał ten został przedstawiony na tle analogii i z odniesieniem do śladów obyczajowości średniowiecznej, widocznej w takich działach, jak m.in. średniowieczne *Carmina Burana*.

Ostatni artykuł tego tematu różni się od poprzednich syntetycznym ujęciem problematyki, w którym publikowane już wcześniej materiały zaprezentowano na szerszym tle, ukazującym mnogość form rozrywek związanych z różnymi grammi planszowymi. Tekst ten został opublikowany z uproszczonym aparatem naukowym (brak przypisów i odniesień bibliograficznych – przy dołączonym spisie wykorzystanej literatury), co jednak wynikało z redakcyjnych zasad przyjętych dla całego, skądinąd ważnego i cennego poznawczo opracowania, którego częścią jest artykuł p. Khamaiko.

Temat VI („Idole’ z Czarnej Mogiły w Czernihowie i z Szestowicy”) ponownie przedstawiony został w jednym artykule z 2012 r. (*Тавлейные короли X в.*, [w:] О. А. Щеглова, В. М. Горюнова (red.), *Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Материалы международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения И.И. Ляпушкина (1902–1968)*, Санкт–Петербург, s. 284–288). Ten, – co należy odnotować – krótki i pozbawiony ilustracji tekst dotyczy znalezisk dwóch interesujących i niestandardowych figurek przedstawiających postacie męskie: szeroko znanej, brązowej, ze słynnego pochówku w kurhanie *Czarna Mogiła* w Czernihowie i wspomianej już w niniejszej recenzji, kamiennej figurki z grodziska w Szestowicy.

Autorka przedstawia cechy obydwu przedmiotów, trafnie przywołując formalne analogie do figurki z Czernihowa – tj. wykonane z różnych materiałów przedstawienia siedzącej (z jednym wyjątkiem) męskiej postaci, oburącz trzymającej długą brodę (Baldursheimur i Eyrarland na Islandii, Roholte w Danii, Lund i do pewnego stopnia Rällinge w Szwecji). Rozważania swe kończy konkluzją, w której stwierdza, że antropomorficzny kształt tych przedmiotów wynikał z potrzeby nadania im czytelnej hierarchii wśród pionów wykorzystywanych w grze *hefatafl* – odmiennie, niż w przypadku modelowanych szklanych pionów („антропоморфные схематичные фигурки уже изготавливались специально с приданием им очертаний человеческой фигуры, вероятно, для соответствия названию ‘король’; ; в то время, как антропоморфные короли реалистического исполнения,

специально оформлялись с четким исполнением деталей для придания им особых статусных черт, что в случае с фигуркой из Черной Могилы особо подчеркнуто ее позолотой” (s. 299 zbioru publikacji). Wniosek ten formułuje w sposób jednoznaczny, a nawet dość autorytatywny w eseju („Jestem przekonana, że zabytki te to figurki królów ze skandynawskiej gry *hnefatafl*. Służyły one rozrywce, a nie celom religijnym. W grze tej występuje tylko jedna figurka króla, stąd odkrycia pojedynczych figurek jest w pełni zrozumiałe”; esej, s. 31).

Moim zdaniem argumentacja przemawiająca za taką propozycją jest jednak niewystarczająca. Autorka posługuje się w tym przypadku argumentem *ex nihilo* – traktując „pojedyncze figurki” jako potwierdzenie słuszności swego rozumowania, podczas gdy większość tego typu znalezisk rejestrowana jest także poza zwartymi zespołami (dotyczy to m.in. słynnej figurki szachowej z Krakowa). Znacznie istotniejszy jest jednak, widoczny w analizowanych przez p. Khamaiko wyobrażeniach, utrwalony motyw trzymanej oburącz brody. Ta powtarzalność gestu, bez wątpienia nieprzypadkowa, jest nośnikiem trudnego do jednoznacznej interpretacji znaczenia, które jednak z przywódczą rolą „króla” (utrzymując terminologię *hnefatafl*) nie ma wiele wspólnego. Potwierdza to także zestaw cech figurki z Rällinge, ukazującej postać nie tylko trzymającą długą, spiczastą brodę, ale również prezentującą okazały penis w wzwodzie.

Przy okazji warto wskazać pewną niekonsekwencję terminologiczną: w swych tekstach p. Khamaiko tak lokalizuje miejsce znalezienia figurki: „на городищі Шестовицького поселення, розташованому на мисі Коровель” (temat V.2; s. 235 zbioru publikacji), a także „каменная фигурка из раскопок городища Шестовицы” (temat VI.1; s. 297 zbioru publikacji), podczas gdy w eseju wspomina o „osadzie w Szestowicy” (esej, s. 29).

Temat VII („Staroruskie lunule: rewizja tradycyjnego poglądu na słowiańskie amulety”) przedstawiony został w dwóch, napisanych już dość dawno, tekstach (**1.** *Древнерусские лунницы XI–XIII вв.: проблема происхождения и семантики*, Наукові записки з української історії 20, s. 319–338, 2008; **2.** *Crescent pendants (lunnitsa) in 11th–13th century Rus’: Pagan amulet or Christian ornament?* [w:] M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar (red.), *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe: Archaeological and Historical Evidence*, Kraków – Leipzig – Rzeszów – Warszawa, t. II, s. 503–525, 2012). W tym kontekście warto zauważyć, że w eseju towarzyszącym zestawowi publikacji pojawił się błąd w postaci nieco innego brzmienia tytułu drugiego spośród wskazanych tekstów (odwrotna jest też kolejność w jakim zostały przedstawione) – co zaznaczam głównie z obowiązku recenzenta.

Lunule bez wątpienia należą do najbardziej rozpoznawalnych ozdób kobiecych, rejestrowanych na obszarze nie tylko Wschodniej, ale i Zachodniej Słowiańszczyzny. Będąc składnikiem wielu skarbów srebrnych z liczną serią monet (dirhamów) są też materiałem stosunkowo dobrze datowanym. Kwestia ta jednak nie stała się przedmiotem rozważań autorki, która skupiła się głównie na zróżnicowaniu ich kształtu. Przedstawwszy historię badań nad tym typem zawieszek, uwzględniając przykłady egzemplarzy antycznych (których można byłoby wskazać znacznie więcej), p. Khamaiko zaprezentowała podział na formy „szerokorogie”,

„wąskorogie”, „cienkorogie i sierpowate”, „ostrorogie”, „krótkorogie” oraz lunule z krzyżem. Tak zarysowana propozycja podziału typologicznego ma jednak mankament w postaci nieprecyzyjnie wskazanych kryteriów, a odnosząc się głównie do kształtu tarczy i abstrahując od jej wypełnienia dodatkowym ornamentem (w wersji najbardziej klasycznej: granulowanym i filigranowym), pomija część istotnych, jak sądzę, cech tych przedmiotów. Drugi ze wskazanych tekstów można uznać za pogłębioną i poszerzoną wersję pierwszej propozycji. Nadal jednak pominięcie kwestii analizy dokładnego datowania tych przedmiotów – oczywiście tam, gdzie jest to możliwe (czyli w przypadku skarbów monetarnych) – stwarza wrażenie niewykorzystanych możliwości badawczych.

W konstrukcji obydwu tekstów zwraca też uwagę, wyrażone wprost w tytule artykułu z 2012 r., pytanie: „*Pagan amulet or Christian ornament?*”. Moim zdaniem są to dwa bieguny interpretacyjne, pomiędzy którymi rozciąga się przestrzeń najbardziej prawdopodobnego wyjaśnienia, w którym tradycyjna forma nie musi być nośnikiem sakralnego znaczenia.

Temat VIII („Praktyki medyczne na Rusi Kijowskiej: wpływ religii i światopoglądu na tradycje lecznicze i środki zaradcze”) opisany został w jednym artykule (*Лікувальна практика Давньої Русі: „медицина” чи „цілительство”?*, Opus mixtum 3, s. 101–109, 2015).

Jest to erudycyjnie przedstawione, interesujące opracowanie o jednak wyraźnie historycznym profilu. Jego treścią są ślady praktyk, które – zgodnie z tytułem – można próbować łączyć z wyspecjalizowaną medycyną lub uzdrawianiem. Kryteria są tutaj nieostre, a sam zamiar uzasadniany zderzeniem tradycji bizantyńskiej (z jej wiedzą biologiczną i medyczną) z tradycją ruską, w której – oprócz lekarzy – obecni byli uzdrawiający, dzielący się zresztą na kilka kategorii (jak zauważa autorka: „давньоруські писемні джерела згадують, окрім лікарів, інші категорії цілителей – ‘волхвів’, ‘чародіїв’, ‘зелейників’, які зазвичай допомагали простому населенню у випадках хвороби”, s. 350 zbioru publikacji). Równoległe funkcjonowanie tych dwóch tradycji w realiach średniowiecznego świata nie powinno zaskakiwać – choć stwierdzenie skali zjawiska i jego długotrwałości jest już interesującym przyczynkiem do lepszego poznania kultury duchowej mieszkańców dawnej Rusi.

Podsumowując przedstawione uwagi i zmierzając do konkluzji: na treść dysertacji pn. *Dekonstruowanie światopoglądu i wierzeń pogańskich dawnej Rusi w archeologii: metody, tradycje, podejście krytyczne (esej wprowadzający oraz zbiór studiów)* składa się 8 tematów cząstkowych, połączonych niekiedy niezbyt wyraźnie, choć pozostających we wzajemnych związkach merytorycznych. Dostrzegalny jednak jest przy tym brak proporcji pomiędzy liczbą tekstów poświęconych każdemu z tematów: najwięcej (sześć) dotyczy problemu interpretacji elementów gier planszowych (Temat V), co kontrastuje z czterema tematami „jednotekstowymi”.

Elementem spójnym, łączącym wskazane zagadnienia jest daleko posunięty sceptycyzm autorki wobec religijnej funkcji przypisywanej analizowanym przez nią zabytkom. Dotyczy to zarówno posągu ze Zbrucz (będącego, zdaniem autorów, nowożytną stylizacją), drobnej

plastyki figuralnej z Czernihowa i Szestowicy (w której p. Khamaiko widzi królewskie piony do gry w *hnefatafl*), jak i lunul, których negatywna weryfikacja funkcji sakralnych jest niekonieczna, ponieważ moim zdaniem podstawy do przypisywania im takich funkcji (szczególnie w realiach masowego obrotu srebrem siekańcowym) nie są wystarczająco mocne. Stwierdziwszy powyższe chcę zaznaczyć, że w większości kluczowych spraw nie czuję się przez autorkę przekonany (*casus* posągu ze Zbrucza i plastyki figuralnej łączonej z pionami królewskimi do *hnefatafl*). Mam jednak świadomość, że odmienne zdanie na temat hipotez badawczych może być powodem do formułowania uwag polemicznych, ale nie zarzutów. Wręcz przeciwnie, poszukiwanie nowych ścieżek interpretacyjnych jest zaletą studiów humanistycznych – a w tym zakresie dorobek p. Khamaiko jest znaczny i godny uwagi. Jednocześnie stwierdzam, że koncepcje autorki są interesujące, spójne, oparte na analizie materiału archeologicznego i wynikające z jej autorskiej interpretacji.

Nie oznacza to, że recenzowana praca pozbawiona jest mankamentów, wśród których wskazać należy przede wszystkim brak jakichkolwiek badań laboratoryjnych analizowanych zabytków oraz publikowanie tekstów głównie w języku ukraińskim i czasopismach lub wydawnictwach ukraińskich. Pierwszy z tych elementów ewidentnie zubaża pulę wniosków, drugi nie służy szerszej rozpoznawalności autorki w międzynarodowym środowisku naukowym. W tym kontekście dostrzegam jednakże prognozy dobrych zmian, w postaci niezaliczanego do dysertacji, ale interesującego i dobrze wpisującego się w jej temat artykułu pt. „Наукові дослідження культового ‘дуба слов’ян’” z 2023 r., którego p. Khamaiko jest współautorką. Pewną wątpliwość budzi także konstrukcja (ale nie sam pomysł, który uważam za dobry) erudycyjnego skądinąd i interesującego eseju. Zważywszy na dystans czasowy dzielący jego powstanie od publikacji 18 artykułów tworzących cykl recenzowanych tekstów (lata 2007–2021), była to okazja do skonfrontowania dawnych ustaleń z najnowszymi danymi (np. w kontekście rozważań na temat grobów komorowych; w tym kontekście brakowi odniesień do szerszej, w tym polskiej, literatury towarzyszy nadmierne moim zdaniem zaufanie pokładane w monografii A. Kviatkovskiej). Pominięcie tej możliwości skutkowało powstaniem komentarza do ustaleń sprzed kilku lub kilkunastu lat, co można postrzegać w charakterze niewykorzystanej szansy uzyskania nieco szerszej perspektywy. Nie są to jednak uchybienia mające istotny wpływ na finalny obraz dysertacji. Jeszcze mniejszy, wręcz znikomy, mają nieliczne usterki o charakterze redakcyjnym (np. drobne błędy interpunkcyjne, powtórzone akapity w streszczeniu, zróżnicowana kolejność prezentacji tekstów w ich głównym zbiorze i w eseju itp.), o których wspominam tylko z obowiązku recenzenta.

W konkluzji stwierdzam, że recenzowana dysertacja spełnia wymagania stawiane rozprawom doktorskim określone w art. 13 ust. 1 ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym (Dz. U. Nr 65, poz.595, z późn. zm.) i wnoszę o dopuszczenie p. mgr Natalii Khamaiko do kolejnych etapów postępowania o nadanie stopnia naukowego doktora.